

ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ: КОНСТРУЮВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

УДК 316.334.2

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vso.2018.12.07>

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА І НАСЛІДКИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Н. Варга

*Ужгородський національний університет,
м. Ужгород, вул. Університетська, 14, 88000,
nataliya.varha@uzhnu.edu.ua*

Трансформаційний процес, притаманний перехідній економіці України, включає в себе значні механізми тінізації і неформалізації. Думки з приводу значимості неформальних інститутів не нові, а останнім часом вони стають усе більш актуальними, опиняються у сфері досліджень економістів, соціологів, політологів. Дуальний характер інституційного середовища набуває вираженої специфіки в умовах інституційних змін, у перехідних станах суспільства. У міру зростання альтернативних інститутів порушується інституційний баланс як між формальними, так і між неформальними інститутами, а також між новими формальними і старими неформальними інститутами. Таким чином може виникнути феномен подвійної інституціоналізації як специфічної ознаки перехідного суспільства. Поширення неформальних соціальних практик є природною відповіддю на значне відставання розвитку легальних інститутів державної влади від розвитку реальних суспільних відносин, потреб та інтересів. Розглянуто низку гіпотез функціонування неформальної зайнятості, а саме її функціонування пов'язано з відсталістю країни, з характеристикою економічної периферії або із притулком для тих, хто не може легально працевлаштуватись.

Неформальні практики, які з'явилися в радянській економіці, в теперішній час поширились і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і навіть культурі. Це значить, що період ослаблення інституційних систем не просто затягнувся, а приймає стійку, стабільну форму і суспільство опиняється в стані стаціонарної інституційної невірноваженості.

Ключові слова: неформальна зайнятість, інститути, соціальне середовище, офіційна, неофіційна економіка, самозайнятість.

Вступ. Неформальна економічна зайнятість своїм масштабом робить визначальний вплив не тільки на економічну, правову площину, а також соціальну та політичну сфери

суспільного життя. І саме тому нагальним стає питання дослідження неформальної економіки, її ролі і шляхів поширення в суспільстві.

Сіра, тіньова зайнятість – найбільш масштабний сектор тіньової економіки. Водночас її вивчення, порівняно з кримінальною сферою, стикається зі значними труднощами: якщо економіка організованої злочинності досить чітко відділена від “нормальної”, офіційної економіки, то неформальна економічна діяльність, зайнятість пронизує практично всі сфери пострадянського суспільства, тому дослідити і визначити реальні обсяги практично неможливо.

Мета статті – дослідити теоретико-методологічну природу і наслідки неформальної зайнятості населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існує певні визначення неформального сектору і неформальної зайнятості, що будуються на різних концептуальних умовах, що приводить до “какофонії” дефініцій.

Відповідно до статистичних методів оцінки – неформальна зайнятість поширена в підпільній економіці, що не відображалася в ВВП, і прибутки, від функціонування якої мають бути додані доофіційних прибутків в державі[1].

Відповідно, в країнах колишнього соціалістичного табору, неформальна зайнятість відноситься до “паралельна зайнятості”. Під якою Г. Гросман розумів прибуткову діяльність, яка може мати приватний, нелегальний характер. В останньому випадку неважливо в рамках державного або приватної власності вона реалізується [2]. Відповідно, вони звужують визначення Г. Гросмана до діяльності, яка дає працівникам державних підприємств за домовленістю з керівництвом тіньовий дохід.

Згідно з концепцією Е. де Сото (1980), неформальна зайнятість виступає закономірною формою генезису масових, “народних” форм капіталістичного підприємництва на периферії сучасного світового господарства. Причиною поширення неформальної зайнятості, за Е. де Сото, виступає не бідність та нерозвинутість економічного розвитку країни, а “бюрократична зарегульованість” господарських відносин. Зростання масштабів неформальної зайнятості в країнах “третього світі” виступає формою розвитку і становлення підприємництва, якому не вдається адаптуватись в офіційній економіці.

Зазначимо, що концепція Е. де Сото і структуралістів МОП спільні у визнанні неформальної зайнятості як засобу стримування соціальної напруги і стратегія виживання бідняків. А. Портес і С. Сасен-Куб сходяться з Е. де Сото в твердженні, що не тільки в країнах, що розвиваються, але і в економічно розвинутих країнах неформальна зайнятість не маргінальна, а органічно включена в господарське життя суспільства.

МОП закріпила дане визначення в своїй резолюції про вимірювання зайнятості в неформальному секторі, показуючи, що підприємства неформального сектору представляють собою приватні некорпоративні господарські об’єднання. Їх власниками являються індивіди або домашні господарства, що не мають статусу юридичної особи, і такі, що не розділяють власних фінансових коштів і фінансових ресурсів мікропідприємства[3]. До них також належать не зареєстровані некорпоративні підприємства, які належать одному або декільком членам домогосподарства або представниками різних домого-

сподарств. Оскільки даний підхід включав у себе характеристики підприємств, то його називають виробничим (*productivity-based*) [4].

В основі цього підходу лежить імпліцитне уявлення про те, що неформальний сектор жорстко відділений від формального. Між ними існує важкоподолана “стіна”, яка породжує сегментацію або дуальність ринку праці. В неформальний сектор потрапляють вимушено; така робота є малооплачуваною і соціально незахищеною, іноді її називають формою безробіття (особливо за відсутності соціальних виплат, невеликих розмірів функціонування, технологічно примітивною працею, а самі робітники, як правило, не мають ні освіти, ні кваліфікації).

Порівняльний характер виробничого і легалістського підходів до неформального сектору і еволюцію в їх розумінні зробив Р. І. Капелюшников [5]. Він відзначав, що неформальна зайнятість найбільш поширена серед мігрантів із села, які переїхали до міста в пошуках кращого життя і застряли серед міських низів. Вони прагнуть включитись до формального сектору, який, через різні причини, не створює достатньої кількості місць. Іншими словами, неформальний сектор представляє собою стійкий сегмент “поганих” робочих місць, на відміну від офіційного сектору, де сконцентровані “хороші” робочі місця. Ця концепція теоретично опирається на дуальну концепцію ринку праці Харріса і Тодаро, які аналізували масову тенденцію переміщення населення із сіл до міста.

Розгляд цієї системи представлений в одній із робіт Г. Філдса, який розглядає неформальний сектор як внутрішньо неоднорідний і двох’ярусний (*twotiered*) [5]. “Високоякісний сегмент” неформального сектору представлений (*upper-tierjobs*) переважно самозайнятими працівниками, які добровільно прагнуть ввійти в нього, оскільки він співвідноситься у них з певними вигодами, а саме, можливість самостійно обирати свій робочий графік і ритм.

“Низкооплачувані” робочі місця, відповідно, заповнюються по залишковому принципу тими, хто не зміг потрапити ні в один формальної зайнятості, ні в один сегмент “високоякісної” неформальної зайнятості.

Категорії ринку праці [6]

Первинний сектор	Вторинний сектор	Неформальний сектор	Нелегальний сектор
Висока оплата праці	Низький рівень оплати праці	Самозайнятість	Кримінальний
Високий рівень соціально-економічного захисту	Низький рівень соціально-економічного захисту	Випадкова зайнятість	Нерегулярний
Врегульована зайнятість	Слабо врегульована зайнятість	Нерегулярна праця	Протизаконна

Значна частина самозайнятих працівників і власники дрібних фірм зовсім не прагнуть легалізувати свій статус. Навіть законодавчий захист робочих місць у формальному секторі не виступає достатнім стимулом до виходу з неформальності. Працівники можуть відносно вище цінувати такі характеристики, як власна незалежність, вільний графік, зростання заробітку. Саме цю думку підтверджують останні дослідження в

європейських країнах, де тільки 60 % такої зайнятості реалізується на добровільній основі, і тільки 18 % робітників можна віднести до тих, хто витіснений із формального сектора і займається своєю діяльністю вимушено.

Причиною відмови від участі у формальному секторі може бути і відсутність довіри до формальних інститутів зайнятості, які забезпечують дотримання соціального контракту і надають певні соціальні привілеї. Наприклад, в нашій країні люди можуть турбуватись через те, що пенсії і соціальні виплати в майбутньому не будуть виплачуватись в повному об'ємі через можливої кризи фінансової системи і неплатоспроможності держави. Якщо ж якість послуг охорони здоров'я сприймається як низька, то виникає питання про доцільність здійснення відрахувань на страхування здоров'я. Так, наявність в домогосподарстві хоч би одного працюючого члена, який знаходиться в сегменті формальної зайнятості і володіє відповідними привілеями у вигляді пенсій, страхування, виплат може послужити стимулом до переходу в неформальну зайнятість для інших членів домогосподарства.

Наявність певних емпіричних даних про характеристики неформальних робочих місць демонструє позицію, що проста дихотомічна класифікація за принципом “формальне-неформальне” підприємство занадто спрощує ситуацію.

Ми дотримуємося думки, що ринок праці – це певний континуум робочих місць, усередині якого співвідношення формального і неформального може змінюватись і включати в себе різні набори характеристик [7]. У цьому випадку традиційне виробниче визначення стає недостатнім. Альтернативним стає легалістський або правовий (*legalistic*) підхід. У рамках цього підходу, як уже зазначалось, неформальна зайнятість визначається з погляду того, в якому ступені фірми або індивідууми слідує встановленим формальним правилам і законодавчим нормам по відношенню до робочих місць.

Цей підхід також іноді називають “соціально-захисним” (*socialprotectiondefinition*), оскільки саме дотримання законів пов'язано із соціальним захистом працівників. Варто відзначити, що в рамках цього підходу одиницями аналізу виступають робочі місця, а не підприємства. Їх формальний або неформальний характер залежить від ступеня підпорядкування діючому режиму регулювання.

Враховуючи багаточисельність усіх формальних норм використання і оплати праці, у цьому підході мова може йти про неперервний континуум станів, які можуть бути обмежені повною формальністю з одного боку, і повною неформальністю, з іншої. Наприклад, робітники можуть опинитись формальними в одній сфері регулювання, але при тому неформальній в іншій. Вони можуть платити соціальні внески в систему соціального забезпечення, проте не користуватись соціальними гарантіями захисту зайнятості.

Зокрема, одні зі статистичних даних показують, що більше 2/3 податкових злочинів (72,3 %) вчиняються шляхом заниження об'єктів оподаткування – умисне неправильне обчислення бази оподаткування, її зменшення через не відображення у поданих деклараціях повного обсягу об'єктів оподаткування (незаконне завищення сум податкового кредиту, заниження отриманого прибутку, не включені до нього коштів, одержаних від виконання робіт, надання послуг тощо). Близько 11,4 % злочинів вчиняються способом приховування об'єктів оподаткування – повне не відображення у звітних доку-

ментах доходу (прибутку), операцій, продукції, послуг та ін., 4 % – шляхом поєднання заниження та приховування об'єктів оподаткування, 6,4 % – неподання податкової звітності, 3,6 % – із використанням інших способів (незаконне використання податкових пільг, подання звітності разом з фактичною несплатою податків та ін.).

Для пострадянських країн усні домовленості широко поширені на формально зареєстрованих малих підприємствах. Вони можуть стосуватися самого найму на підприємства, або регулюють окремі характеристики зайнятості – “сіра заробітна платня”, зміна робочого часу, надання відпусток, понаднормова праця.

Важливим стає врахування соціального укорінення неформальних господарських практик. Варто враховувати соціальний, політичний контекст функціонування неформальної зайнятості. Аналізу піддаються реальні соціальні відносини, інститути і культурні контексти, через які неформальні трудові відносини вбудовуються в сучасне суспільство, державу і формальний сектор. Соціальне укорінення неформальної трудової діяльності сприяло закріпленню і зростанню її ролі в соціальних мережах і ринкових інститутах сучасного українського суспільства.

Аналізуючи соціальну укоріненість господарської діяльності, варто виділити декілька її видів – у мережах взаємодії учасників ринку, у певних сформованих правилах поведінки і способах їх підтримки, у владних взаємовідносинах учасників, а також у культурному контексті реалізації господарської діяльності. Саме розгляд неформальної зайнятості через її укорінення є актуальним і вартим уваги.

Зокрема, одним із видів неформальної зайнятості є самозайнятість населення. Так, самозайняті особи частокладають отриманий прибуток не в свою справу, а у споживання, покращення умов життя і благополуччя своєї сім'ї, освіту дітей. Фінансова поведінка самозайнятих, як правило, не передбачає використання банківських кредитів, скоріше гроші отримуються шляхом позичання у родичів та друзів. Наймання нових працівників також відбувається не на зовнішньому ринку праці, а серед родичів, друзів, знайомих [8].

Проте існує також інший вид самозайнятості – висококваліфікована самозайнятість. На її думку, в розвинутих країнах саме неформальна самозайнятість висококваліфікованих професіоналів, таких як художники, дизайнери, працівники ІТ-технологій, складають важливу основу розвитку економіки. Відбувається опис цієї економіки в термінах “нової креативної неформальної економіки”, Сассен відмічає прагнення до творчості і свободи, які виступають важливими мотивами ухилення від офіційної реєстрації своєї зайнятості.

В той час в рамках соціології домогосподарств виникло альтернативне визначення неформальної зайнятості, відповідно до якого, основу неформальної економічної структури складає виробництво товарів і послуг домогосподарств для самозабезпечення. Як зазначає А. Портес, це визначення виходить за рамки розуміння неформальної трудової діяльності, тому що передбачає зайнятість у домашньому господарстві для максимізації власного споживання, а не в ринкових умовах.

Неформальність на українському ринку праці стала об'єктом наукової цікавості в середині 1990-х років через особливості перехідного періоду, в рамках якого на ринку праці з'явилися такі проміжкові становища між повною формальною зайнятістю і безробіттям – приховане безробіття і неформальна зайнятість [7].

Основна увага дослідників була сконцентрована на аналізі взаємозв'язку між неформальною зайнятістю і формальним регулюванням. В. Радаєв вписує свій аналіз неформальної зайнятості в більш широкий контекст вивчення неформальних практик ведення господарської діяльності в пострадянських країнах. Він зазначає, що однією з особливостей тіньової економіки в радянський період була орієнтація на самозабезпечення, яке в пострадянський час перетворилося у головне джерело здобуття засобів до існування для багатьох соціальних груп, а неформальна зайнятість стала основним видом зайнятості. Зокрема, в різноманітні форми неформального підприємництва стали залученими найбільш вразливі категорії населення – пенсіонери, жінки, працівники, що втратили роботу у формальному секторі. При цьому неформальна зайнятість у цей період здебільшого була вимушеним становищем, тому що корелювала з низькооплачуваними і неprestижними робочими містами. Відношення найму на формальних підприємствах також піддавалось значній деформалізації – ключовими сферами її прояву стала практика тіньової заробітної платні і прихована частина фонду оплати праці [9].

В більшості соціологічних досліджень того часу під неформальною зайнятістю малось на увазі відсутність офіційної реєстрації або сам факт наявності вторинною зайнятості. Останнє пояснювалось тим, що відносно широке поширення отримала неформальність, яка поєднувалась з додатковою роботою за наявності основної зайнятості у формальному секторі [7].

При аналізі неформального сектору варто виділити декілька підходів. Відповідно до першого, динамічний розвиток в останнє десятиліття неформальної зайнятості пов'язаний із глобальними процесами децентралізації виробництва і трудового процесу. Прискорена конкуренція в умовах глобальної економіки змушує підприємства шукати нові способи виживання. Однією з головних умов подальшого самозбереження підприємств виступить підвищення гнучкості трудових відносин за рахунок їх деформалізації. Ця позиція представлена в роботах А. Портеса, а також М. Кастельса. Збільшення масштабів неформальної економіки трактується цими авторами, як форма гнучкої реакції на підвищення конкуренції з боку країн, що розвиваються з дешевою робочою силою і відсутністю жорстких відносин найму і відсутність соціальних обов'язків по відношенню до працівників [7].

Представники другого підходу розглядають неформальну зайнятість як природну реакцію населення на неефективні економічні інститути, що стримують підприємницьку активність і змушують переміщувати підприємницьку активність до не врегульованих державою секторів економіки. В межах ліберальної традиції неформальна зайнятість може трактуватись як результат надмірної присутності держави в сферах економічного життя. Третій підхід виходить із концепції “периферійного капіталізму”, відповідно до якої розвиток економіки і зайнятості країн, що розвиваються, характеризується залежністю від світового економічного ринку. Оскільки окремі зони капіталістичної економіки не дають можливості вирішення проблеми масової зайнятості, тому основана маса населення вимушена шукати роботу на підприємствах, які не відповідають вимогам сучасного високотехнологічного виробництва.

Таким чином, функціонування неформальної зайнятості варто розглядати як реакцію на осередкове вторгнення капіталістичної економіки. Отже, на сьогодні сфор-

мувалися три домінуючі концепції неформальної зайнятості. Перша пояснює цей процес глобальними процесами в світовій економіці, що сприяє деформалізації трудових відносин з ціллю підвищення адаптаційного потенціалу підприємств і працівників. Друга розглядає неформальну зайнятість як результат неефективних інститутів держави, що стримують підприємницьку ініціативу і розвиток повноцінної ринкової економіки. І остання, передбачає, що неформальна зайнятість являється реакцією на осередкове поширення капіталістичних інститутів і сучасних виробничих технологій в країнах, що розвиваються. Для прихильників першого підходу основна причина неформальної зайнятості – структурні зрушення на ринку праці, для представників другого погляду – масштабна, неефективна і корумпована держава, а для прихильників “периферійного капіталізму” – структурний дисбаланс між окремими галузями в плані поширення сучасних управлінських технологій.

Розуміння неформальної зайнятості як вихід господарських суб’єктів за формальні рамки взаємодії, справді, відображає складну реальність функціонування неформальності, яку варто розглядати як певну цілісність. Важливим є виділення чіткого об’єкта, або сукупності об’єктів, які можна досить однозначно розглядати якості неформальної зайнятості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Tanzi V. *The Underground Economy in the United States and Abroad.*—Lexington, Mass.: Heath, 1982.
2. Grossman G. The “Second economy” of the USSR. *Problems of communism.* —1977.— № 5. — P. 25 – 40.
3. *The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment / S. Sethuraman (ed.).* – Geneva: ILO, 1981.
4. Mead D. C., Morrisson C. The informal sector elephant. *World Development*, 1996, vol. 24, issue 10, Pp. 1611–1619.
5. Гимпельсон, В. Е., Капелюшников, Р. И. Нормально ли быть неформальным? – Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики. 2012. – 56 с.
6. Мингиони Э. Неформальная экономика сквозь призму западного опыта: воздействие изменения режимов регулирования. *Неформальная экономика. Россия и мир.* Под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. С. 371–395.
7. Синявская О.В. Неформальная занятость в современной России: измерение, масштабы, динамика М.: Поматур, 2005. – 56 с.
8. Brusco S. The “Emilian” Model: Productive Decentralization and Social Integration // *Cambridge Journal of Economics.*, 1982. – № 6. – P. 167- 184.
9. Радаев В. Неформальная экономика и внеконтрактные отношения в российском бизнесе. Подходы к исследованию неформальной экономики // *Неформальная экономика: Россия и мир / Под ред. Т. Шанина.* М.: Логос, 1999а.
10. Сото Э. Де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире / Пер. с англ. Б. Пинскер. М.: Catallaxy, 1995.
9. Castells M., Portes A. *World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy // The Informal Economy / A. Portes, M. Castells, L. Benton (eds.).* –L.: The Hopcins University Press, 1989.

11. Portes A. The Informal Economy Its Paradoxes // The Handbook of Economic Sociology / N. Smelser, R. Swedberg (eds.). – Princeton: Princeton University Press, 1994.

REFERENCES:

1. Tanzi V. (1982) The Underground Economy in the United States and Abroad. – Lexington, Mass.: Heath, 1982.
2. Grossman G. (1977) The “Second economy” of the USSR. Problems of communism. – 1977. – № 5. – P. 25 – 40.
3. The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment. (1981) Ed by S. Sethuraman. – Geneva: ILO.
4. Mead D. C., Morrisson C. (1996) The informal sector elephant. World Development. vol. 24, issue 10, Pp. 1611–1619.
5. Gimpel'son, V. E., Kapelyushnikov, R. I. (2012) Is it normal to be informal? National university “High school of economics”. – M. : Izd. High school of economics publishing [in Russian].
6. Mingioni E. H. Informal economy – experience of western societies. Informal economy. (1999) Russia and world. Ed by T. S. Shanin. – M.: Logos. Pp. 371–395. [in Russian].
7. Sinyavskaya O.V. (2005) Informal employment in modern Russia: measurement, scale, dynamics. M.: Pomatur. – 56 p. [in Russian].
8. Brusco S. (1982) The “Emilian” Model: Productive Decentralization and Social Integration // Cambridge Journal of Economics. – № 6. – P. 167 – 184.
9. Radaev V. (1999) Informal economy and extracontract relations in Russian business. Informal economy: Russia and world. Pod red. T. Shanina. M.: Logos. [in Russian].
10. Soto E. H. De. (1995) The other way. Invisible revolution in third world. M.: Catallaxy [in Russian].
9. Castells M., Portes A. (1989) World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. The Informal Economy. L. Benton (eds.). – L.: The Hopcins University Press.
11. Portes A. (1994) The Informal Economy and Its Paradoxes. The Handbook of Economic Sociology. N. Smelser, R. Swedberg (eds.). – Princeton: Princeton University Press.

N. Varha

*Uzhhorod National University
Universytetska Str. 14, Uzhhorod, Ukraine, 88000,
nataliya.varha@uzhnu.edu.ua*

The article assesses the processes of employment in the labor market. This article studies the major theoretical approaches in the definition of informal employment. The aim of this article is to provide a critical overview of how informality employment of has been defined and measured, together with selected findings on its extent and character, and a summary of competing views regarding its role in contemporary economies and how it can be tackled. The outcome is a set of conceptual frameworks for understanding both the burgeoning literature on informal employment and how each of the perspectives is presented in this article. Functional weakness of formal institutions creates favorable conditions for

the intensification of informal institutionalization, which can sometimes undermine or limit the order of functioning of formal institutions. It is proved that the relation of formal and informal regulation has at least three grades. Informal practices may: displace the formal rules, replacing them; occupy space free of formal regulation; break „not the letter but the spirit of the law”, using a legal instrument as a tool to achieve informal arrangements.

We have come to the conclusion that the Formal and Informal exist separately, while using the term „sector”. But as soon as we enter into a discussion about the bureaucratic and non-bureaucratic management, then we notice the continuity of formal and informal orders. Since in the given article the general vector of studies of the informal economy is shifting from the structural to the institutional direction. Gathering statistics about who is engaged in underground (or crime) activities, the frequencies with which these activities are occurring and the magnitude of them, is crucial for making effective and efficient decisions regarding the allocations of a country’s resources in this area. Unfortunately, it is very difficult to get accurate information about these underground (or as a subset informal economy) activities on the goods and labor market, because all individuals engaged in these activities wish not to be identified. Hence, the estimation of the informal economy activities can be considered as a scientific passion for knowing the unknown.

Key words: employment, economic activity, informal sector, unemployment, vacancies.

Стаття надійшла до редколегії 12.06.2018

Прийнята до друку 17.08.2018